

واکاوی مبانی فقهی جرم انگاری نگهداری تجهیزات دریافت از ماهواره^۱

وحید زارعی شریف *

چکیده

جرم انگاری نگهداری تجهیزات دریافت از ماهواره، چالش فقهی در سیاست جنایی جمهوری اسلامی ایران است. کاربردهای متنوع ماهواره در ارتباطات و علوم، این پرسش مهم را مطرح می‌کند که آیا این جرم انگاری، توجیه فقهی دارد؟ ادله فقهی موافق و مخالف با این جرم انگاری مورد بررسی و مذاقه قرار گرفت. نتیجه اینکه نگهداری تجهیزات دریافت از ماهواره، اصولاً حرام نیست بلکه بعضاً واجب است. لذا جرم انگاری آن به طور عام، حرام کردن حلال خدا، صد عن سبیل الله، نقض قاعده احترام مال مردم، تعدی به حدود آزادی شهروندی و حرام است؛ اما استفاده از برنامه‌های مبتذل یا مستهجن یا کفرآمیز و به طور کلی، استفاده غیر مشروع از فناوری‌های ماهواره‌ای از طریق دیدن، شنیدن، خواندن و غیره، چنانچه موجب ضرر یا مزاحمت غیر مشروع شخص دیگری نشود، حرام است، ولی جرم نیست؛ و چنانچه موجب ضرر یا مزاحمت غیر مشروع دیگری باشد، هم حرام و هم جرم است؛ و در غیر این موارد نه حرام است و نه جرم. چنانچه آثار رفتار غیر مشروع شخص در حریم خودش محدود شود، حریم خصوصی وی، مصون از جرم انگاری است.

کلیدواژه‌ها: نگهداری تجهیزات دریافت از ماهواره، فناوری ماهواره‌ای، حقوق کیفری ماهواره، مبانی جرم

انگاری، فقه امامیه.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

۱- تاریخ وصول: (۱۳۹۷/۱۲/۱۴) تاریخ پذیرش: (۱۳۹۹/۰۲/۱۰)

* استادیار گروه حقوق، واحد لاهیجان، دانشگاه آزاد اسلامی، لاهیجان، ایران dr.zsharif@gmail.com

۱- مقدمه

به موجب بند «الف» ماده (۹) قانون ممنوعیت به‌کارگیری تجهیزات دریافت از ماهواره مصوب ۱۳۷۳/۱۱/۲۳ مجلس شورای اسلامی، نگهداری تجهیزات دریافت از ماهواره، با هدف «مبارزه با اثرات مخرب استفاده از برنامه‌های منحرف‌کننده؛ مغایر با ارزش‌ها و مبانی فرهنگ ملی و اسلامی؛ مخرب و مبتذل ماهواره، مقابله با تهاجم فرهنگی، حراست از مرزهای فرهنگی کشور و حفظ کیان خانواده» جرم انگاری شده که علی‌رغم گذشت قریب سه دهه از تصویب آن، شاهد عدم همراهی بخش قابل‌توجهی از مردم هستیم. رد طرح «اصلاح قانون ممنوعیت به‌کارگیری تجهیزات دریافت از ماهواره» در سال ۱۳۸۱ توسط شورای نگهبان و عدم تصویب طرح «استفاده مدیریت‌شده از ماهواره‌های پخش مستقیم» در سال ۱۳۸۵ توسط مجلس شورای اسلامی و حتی تدابیر غیر کیفری مندرج در بند «ط» ماده (۱۰۴) قانون برنامه چهارم توسعه مبنی بر الزام سازمان صداوسیما به دریافت و پردازش شبکه‌های تلویزیونی ماهواره‌ای و پخش آن‌ها در قالب شبکه‌های ملی و بند «ب» ماده (۱۰) قانون برنامه پنجم توسعه مبنی بر رویکرد رقابتی و الزام دولت به تقویت شبکه‌های تلویزیونی ماهواره‌ای همسو، نتوانسته‌اند تأثیر چندانی در دفع تهدید «شبکه‌های تلویزیونی ماهواره‌ای مخالف یا غیرهمسو» داشته باشند و آثار تماشای این شبکه‌ها در سطح جامعه ایران، مشهود و آمار تماشاکنندگان آن‌ها رو به تزاید است. لذا این «تهدید» به مشکل لاینحل نظام حقوق کیفری ایران تبدیل شده و تدوین سیاست جنایی مناسب جهت دفع تهدید فزاینده مذکور، الزامی به نظر می‌رسد.

باید انگیزه‌های حکومت در جرم انگاری و نیز مردم در عدم تبعیت از آن را بررسی نموده و بین آن‌ها جمع نمود که در ایران، مبنای مشترک تفاهم و تعامل حکومت و مردم، قانون اساسی است که در اصول متعددی بر لزوم تطبیق قوانین کشور با موازین اسلامی، تأکید دارد که غالباً منظور از آن، همان فقه امامیه است. طبق اصل چهارم قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران؛ کلیه قوانین باید منطبق بر منابع فقه امامیه باشد. لذا راهکار عمده حل مشکلات در جامعه فعلی ایران، مراجعه به منابع فقه امامیه جهت بررسی میزان مطابقت یا مخالفت قوانین و مقررات مربوطه با آن منابع است.

بر همین اساس، تمرکز این پژوهش بر انطباق یا عدم انطباق مبانی جرم انگاری نگهداری تجهیزات دریافت از ماهواره با منابع فقه امامیه است. گرچه در این حوزه، سوابق مطالعاتی چندانی وجود ندارد و غیر از چند استفتاء از برخی مراجع معظم تقلید و چند پایان‌نامه کارشناسی ارشد که تقریباً در هیچ‌یک از آن‌ها

تلاش اجتهادی و اصولی جهت استنباط مبانی فقهی جرم انگاری نگهداری تجهیزات دریافت از ماهواره، مشاهده نمی‌شود. از این رو، پژوهش حاضر از جمله اقدامات فقهی در جهت ارائه سیاست جنایی منسجم برای مبارزه با شبکه‌های تلویزیونی ماهواره‌ای مخالف یا غیرهمسو با نظام حقوق کیفری ایران است.

۲- مفاهیم

لازم است بدواً محدوده پژوهش در فقه امامیه تبیین گردد. اینکه منظور از مبانی جرم انگاری چیست؟ تجهیزات دریافت از ماهواره، چه ابزاری هستند؟ و معیار احراز نگهداری آن‌ها چیست؟

۲-۱- تعریف مبانی جرم انگاری

تعریف جرم و توجیه جرم انگاری‌ها از مهم‌ترین دغدغه‌های همه جوامع در طول زمان بوده است. برخی جرم را مترادف ظلم دانسته و جرم انگاری را برای استقرار عدالت، توجیه کرده‌اند. برخی هر ضرری را جرم پنداشته و جرم انگاری فایده‌گرایانه را مبنا قرار داده‌اند. بعضی نیز جرم را معادل حرام الهی دانسته و بر شرع تکیه کرده‌اند. گروهی دیگر نگاهشان به عرف بوده و آنچه موردپسند عرف نبوده، جرم انگاشته‌اند. اخیراً نیز گروهی جرم انگاری مصلحت‌اندیشانه را بنیان نهاده‌اند.

محقق در این مقاله، متمایل به جرم انگاری شرعی است و نیم‌نگاهی به فایده‌گرایی دارد. بدین معنا که جرم لزوماً از بین محرمات شرعی است اما محرماتی که موجب ضرر یا مزاحمت غیر شود و ناگفته پیداست که هر ضرر یا مزاحمتی، حرام نیست. لذا جرم انگاری آنچه خداوند متعال حلال فرموده، جایز نیست بلکه حرام است، چون خود این جرم انگاری موجب ضرر یا مزاحمت غیر مشروع برای شهروندان است، اما جرم انگاری آنچه موجب ضرر یا مزاحمت حرام برای دیگری شود، جایز بلکه واجب است. پس جرم، از منظر محقق، مساوی ایجاد ضرر یا مزاحمت غیر مشروع برای شخص یا اشخاص دیگر است و جرم انگاری، آخرین تدبیر سیاست جنایی برای مبارزه با آن؛ و بر همین اساس، شروط لازم برای جرم انگاری عبارت‌اند از: ۱- اثبات ضرر یا مزاحمت غیر مشروع ناشی از رفتار مرتکب برای شخص یا اشخاص دیگر و ۲- اثبات ناگزیری و ضرورت تعیین کیفر به‌عنوان آخرین راهکار دفع آن ضرر یا مزاحمت غیر مشروع.

۲-۲- معیار نگهداری تجهیزات دریافت از ماهواره

ماهواره‌ها دستگاه‌هایی هستند که توسط انسان در فضا (ماورای جو کره زمین) نصب شده و استفاده‌های متعدد پژوهشی، ارتباطی، نظامی، مخابراتی، رسانه‌ای و غیره دارند. ارتباط آن‌ها با یکدیگر و با

انسان‌ها از طریق لوازم فنی ارسال و دریافت امواج الکترومغناطیس، رادیو و تلویزیون، ماکروویو و غیره ممکن است. لذا تجهیزات دریافت از ماهواره، صرفاً لوازم فنی با کارایی دریافت امواج موصوف از ماهواره است نه ارسال امواج به آن. البته در قانون ممنوعیت به‌کارگیری تجهیزات دریافت از ماهواره و حتی آیین‌نامه اجرایی آن، هیچ تعریفی از «تجهیزات دریافت از ماهواره» ارائه نگردیده است.

این جرم انگاری، ظاهراً شامل کلیه ابزارهایی که هرگونه داده اعم از دیتا و اطلاعات یا صوت یا تصویر را از هر نوع ماهواره‌ای به هر شکل دریافت کنند، می‌گردد؛ کلیه سخت‌افزارها یا نرم‌افزارهایی که به نحوی با امواج ماهواره‌ای کار می‌کنند و حتی شبکه‌های اجتماعی گوشی‌های همراه و اینترنت که از ماهواره دریافت می‌شود. هرچند با توجه به اهداف مذکور در قانون، منظور مقنن صرفاً تجهیزات دریافت شبکه‌های تلویزیونی ماهواره‌ای بوده اما این جرم انگاری موسع، هیچ اختصاصی به هدف مذکور نداشته و شامل تجهیزات دریافت از کلیه ماهواره‌های هواشناسی، مخابراتی، نظارت دریایی و حتی ماهواره‌های ملی نیز می‌شود. از طرفی، مالکیت شخص مرتکب بر تجهیزات دریافت از ماهواره نیز لزوماً شرط احراز جرم «نگهداری» نیست. نگهداری یک شیء یا مال به معنای وضع ید بر آن است چه ید شرعی و چه ید عدوانی. وضع ید به این معناست که شخص، شیء یا مال را در دسترس خود قرار دهد به‌نحوی که هر زمان بخواهد بتواند از آن استفاده کند یا در معرض استفاده دیگران قرار دهد. لذا تسلط شخص بر این تجهیزات، نگهداری محسوب می‌شود، اما اگر مالک، تجهیزات دریافت از ماهواره خود را در اختیار دیگری قرار داده و خودش به آن دسترسی و تسلط نداشته باشد، مشمول این جرم انگاری نخواهد بود.

۲-۳- محدوده پژوهش در فقه امامیه

تمام هستی، آفریده حضرت حق است و حکم آفریدگار بر هر چیز اعم از شیء و رفتار، حاکم و نافذ است. لذا مقصود از فقه، کشف حکم خداوند متعال راجع به اشیاء و رفتارهاست که آن را حکم شرعی می‌نامند و فقیه با مراجعه به منابع علمی، کشف حکم شرعی می‌کند. کلمات مشهور فقیهان امامیه نیز مؤید همین معناست؛ کما اینکه برخی گفته‌اند: فقه در اصطلاح، علمی است که فقیه به‌وسیله آن، احکام شرعی را از ادله تفصیلی به دست می‌آورد (ابن شهید ثانی، ۱۴۱۷، ۲۶) و مرادشان از ادله تفصیلی؛ قرآن، سنت، اجماع و عقل است. البته فقیه باید با یک سری قواعد و اصول آشنا باشد که در علمی به نام «اصول فقه» بحث می‌شوند. لذا واکاوی فقهی در این پژوهش، به معنای کاوش برای کشف حکم خداوند متعال راجع به نگهداری تجهیزات دریافت از ماهواره است. این کاوش، با بررسی منابع وضعی از حیث

حالات دلالت الفاظ آن‌ها بر معنا، اصول لفظی، روش‌های امرونهی و دلالت آن‌ها بر وجوب و حرمت و نیز با بررسی منابع عقلی به ثمر می‌رسد. هرچند که همواره کشف حکم واقعی حضرت حق جل و علی ممکن نیست و امروزه با پیشرفت فناوری‌ها، موضوعات جدیدی به وجود آمده که کار را برای فقیه، سخت و گاه غیرممکن نموده‌اند. در این موارد، مجتهد بعد از فحص در منابع و یأس از یافتن حکم واقعی، ناچار است که با تمسک به اصول عملی، حکم ظاهری را جهت رفع تحیر صادر کند.

۳- ادله موافقت با جرم انگاری نگهداری تجهیزات دریافت از ماهواره

جرم انگاری نگهداری تجهیزات دریافت از ماهواره، مساوی با ممنوعیت آن به‌اضافه تهدید به مجازات است که شباهت به نهاد حرمت در فقه دارد. چنانچه حکم فعل یا ترک فعلی در فقه، حرام باشد بدین معناست که آن فعل یا ترک فعل، ممنوع و مستوجب مجازات اخروی است. مع‌الوصف، با مبنایی که پیش‌تر بیان شد، چنانچه دلایل فقهی مبنی بر جواز جرم انگاری نگهداری تجهیزات دریافت از ماهواره یافت شود، حاکی از موافقت با جرم انگاری آن است. عمده دلایل فقهی مرتبط با این بحث را می‌توان از جمله مواردی برشمرد که ذیلاً نحوه استدلال و ایرادهای آن‌ها به تفصیل مورد بحث قرار می‌گیرند.

۳-۱- نهی از دل‌بستگی به اهل کتاب (غیرمسلمان)

عمده شبکه‌های تلویزیونی ماهواره‌ای، متعلق به اهل کتاب است و علاقه و دل‌بستگی مردم جامعه اسلامی به تماشای برنامه‌های این‌گونه شبکه‌ها، ممکن است منجر به ایجاد دل‌بستگی مسلمانان به اهل کتاب شود. حال آنکه هرگونه دل‌بستگی مسلمانان به اهل کتاب، در نصوص قرآنی و روایی مورد نهی قرار گرفته است. چنانچه خدای بزرگ می‌فرماید: دشمنان من و دشمنان خودتان را دوست مگیرید، شما با آنان طرح دوستی می‌افکنید در صورتی که آنان قرآن و آیینی را که برای شما آمده و سراسر حق است انکار کردند (ممتحنه: ۱). منظور از اهل کتاب، پیروان کتاب‌های آسمانی غیر از قرآن کریم است، گرچه در قرآن، غالباً درباره یهود و نصارا به‌کاررفته است (بقره: ۱۰۱؛ آل عمران: ۶۴). خداوند متعال می‌فرماید: ای کسانی که ایمان آورده‌اید! یهودیان و مسیحیان را دوستان خود مگیرید... هر کس از شما آنان را به دوستی گیرد قطعاً از آنان به شمار می‌آید و از ستمکاران است و خدا مردم ستمکار را هدایت نمی‌کند (مائده: ۵۱).

دلایل نهی از دل‌بستگی به اهل کتاب در نصوص قرآنی و روایی متعددی، تصریح شده است:

- بازداشتن مردم جامعه اسلامی از انحراف؛ کیش اهل کتاب برخاسته از هواهای نفسانی آنان است

و آنان تا زمانی که از کیش آن‌ها پیروی نشود راضی نمی‌شوند (بقره: ۱۲۰).

- مصونیت از کینه آنان نسبت به مؤمنان؛ یهودیان و مشرکان، سرسخت‌ترین مردم در دشمنی با کسانی هستند که ایمان آورده‌اند (مائده، ۸۲).
- نجات از بی‌اعتنایی آنان به کتاب الهی؛ گروهی از یهود و نصارا علیرغم علم به حقانیت اسلام، عمداً آن را نادیده گرفته و موجب غفلت زدگی جامعه اسلامی می‌شوند (بقره: ۱۰۱).
- سلامت از اعتقاد انحرافی آنان؛ به دلیل تحریف در تورات و انجیل، دچار انحراف از دین حقیقی شده‌اند و بهترین راه مصونیت از این انحراف، اعراض از آنان است (مائده: ۶۴). پیشگیری از تأثیر فرهنگ و اعتقادات آنان بر مسلمانان، چنان مورد تأکید است که حتی در برخی روایات از مشارکت در مراسم اهل ذمه (راوندی، ۱۴۰۷، ۲۲۷)، شبیه شدن به آن‌ها (ابن‌بابویه، ۱۴۱۳، ۱/۱۳۰) و آغاز سلام به آن‌ها (کلینی، ۱۳۶۵، ۶۴۹/۲) نهی شده است.
- حراست از برتری‌طلبی آنان؛ هر یک از یهود و نصارا خودشان را پسران خدا و دوستان او می‌دانند. (مائده: ۱۸). اعتقاد به قوم برگزیده خداوند در آموزه‌های یهود منجر به فجایع خون‌باری در دنیا گردیده که نمونه آن در فلسطین مشهود است. البته برخی نصوص، دلالت بر برتری نصارا بر یهود و اولویت آن‌ها در تعامل دارند (مائده: ۸۲؛ آل‌عمران: ۷۵).
- رهایی از نیرنگ‌بازی آنان؛ گروهی از آنان در ادعای دوستی خود، صادق نیستند و هدف آن‌ها از پخش رایگان شبکه‌های تلویزیونی ماهواره‌ای، ضربه زدن به جامعه اسلامی است (آل‌عمران: ۷۲).
- بررسی دلیل: در دلالت این آیات و روایات بر حرمت هرگونه دل‌بستگی به اهل کتاب تردیدی نیست، اما نگهداری تجهیزات دریافت از ماهواره مشمول این ادله نمی‌شود؛ زیرا نگهداری این تجهیزات، مقدمه استفاده از آن است. هرچند علت تامه استفاده نیست؛ ممکن است کسی این تجهیزات را نگهداری کند اما مورد استفاده قرار ندهد. ذی‌المقدمه یعنی استفاده از تجهیزات دریافت از ماهواره نیز ملازمه با تماشای شبکه‌های تلویزیونی اهل کتاب ندارد؛ ممکن است این تجهیزات برای استفاده‌های علمی غیر تلویزیونی و یا حتی تماشای شبکه‌های تلویزیونی غیر اهل کتاب استفاده شوند. همچنین قطعیت ایجاد دل‌بستگی به اهل کتاب در نتیجه تماشای برنامه‌های تلویزیونی آنان، مورد تردید است؛ یعنی تماشای برنامه‌های آن‌ها علت تامه برای ایجاد دل‌بستگی نیست. لذا مقدمات نگهداری تجهیزات دریافت از ماهواره برای دل‌بستگی به اهل کتاب، محل تردید است.
- در فرض پذیرش مقدمه بودن نگهداری، برخی فقیهان امامیه مطلقاً معتقدند مقدمه حرام، حرام

نیست و ملازمه ادعایی را نفی می‌کنند (موسوی خمینی، ۱۳۶۷، ۲۸۲/۱) و عده‌ای نیز بین مقدمات تولیدی (تسبیبی) و غیر آن تفصیل داده‌اند؛ به این بیان که اگر مقدمه حرام، علت تامه تحقق حرام باشد، به‌گونه‌ای که پس از انجام مقدمه، ذی‌المقدمه هم تحقق پیدا کند، چنین مقدمه‌ای حرام است اما چنانچه اختیار و اراده مکلف، آخرین جزء علت باشد، این‌گونه مقدمات حرام، حرام نیست (آخوند خراسانی، ۱۴۲۴، ۱۲۸). لذا چنانچه مقدمه حرام، از قبیل جزء اخیر علت تامه، یا از قبیل علت تامه برای ذی‌المقدمه (حرام) باشد، در حرمت آن اشکالی نیست، اما اگر مکلف پس از مقدمه، اختیار داشته باشد که حرام را انجام ندهد، این مقدمه، حرام نیست و اگر با انجام مقدمه، قصد ایصال به ذی‌المقدمه (حرام) را داشته باشد اما مرتکب ذی‌المقدمه نشود، متجری محسوب است (عراقی، ۱۹۹۱، ۳۱۷/۱-۳۲۰)؛ بنابراین، صرف نگهداری تجهیزات دریافت از ماهواره، مشمول ادله نهی از دل‌بستگی به اهل کتاب نمی‌شود.

۳-۲- لزوم دشمنی با شیطان و منافقان و ملحدان

بخش عمده‌ای از شبکه‌های تلویزیونی ماهواره‌ای در سطح بین‌الملل در اختیار شیطان و منافقان و ملحدان است و تماشای برنامه‌های آن‌ها به معنای برقراری ارتباط نزدیک با آنان تلقی می‌گردد که با اسباب و لوازم دشمنی ماینت دارد. حال آنکه خداوند متعال، مؤمنان را درباره شیطان، منافقان و ملحدان به دشمنی امر فرموده است. چنانچه درباره شیطان می‌فرماید: شیطان دشمن شماست پس او را دشمن بدانید (فاطر: ۶)؛ و درباره منافقان می‌فرماید: آنان دشمنی را به نهایت رسانده‌اند؛ از آنان بر حذر باش (منافقون: ۴). همچنین عداوت حضرت ابراهیم علیه‌السلام با ملحدان را به‌عنوان الگوی مؤمنان ستوده و می‌فرماید: قطعاً در گفتار و رفتار ابراهیم و کسانی که با او بودند برای شما سرمشق نیکویی است؛ آنگاه که به قوم خود گفتند: ما از شما و آنچه به‌جای خدا می‌پرستید دوری می‌جوییم و با شرک ورزیدن شما مخالفیم و میان ما و شما برای همیشه دشمنی و کینه پدید آمده است، مگر اینکه به خدای یکتا ایمان بیاورید (ممتحنه: ۴).

برخی نصوص قرآنی و روایی نیز بر لزوم دوری از فاسقان تأکید دارند. چنانچه حضرت موسی علیه‌السلام جدایی از فاسقان را از خدای متعال درخواست کرد (مائده: ۲۵) و حتی رسول خدا صلی‌الله‌علیه‌و‌آله‌وسلم از اجابت دعوت فاسق به غذا و حضور بر سفره آنان نهی فرمود (ابن‌بابویه قمی، ۱۴۱۳، ۷/۴) و امام باقر علیه‌السلام فرمود: پدرم علی بن‌الحسین علیه‌السلام به من فرمود: پسر من! از پنج کس بر حذر باش و با آن‌ها گفت‌وگو و همراهی نکن. بر حذر باش از مصاحبت با دروغ‌گو که او همانند سراب دور را برای تو نزدیک و نزدیک را

دور می‌کند و بپرهیز از مصاحبت با فاسق، زیرا او تو را به لقمه‌ای یا کمتر از آن می‌فروشد و بر حذر باش از همراهی با بخیل که تو را در نیازمندترین حالت به مال او، خوار و زبون می‌کند و بپرهیز از مصاحبت با احمق که تلاش او برای سودرسانی به تو زیان‌آور است و بپرهیز از همراهی با قاطع رحم که در کتاب الهی مورد لعن است (کلینی، ۱۳۶۵، ۶۴۱/۲).

منافقان به‌عنوان شاخه‌ای از فاسقان شمرده شده‌اند (توبه:۶۷). ظاهرشان بسیار فریبنده است، ولی دشمن حقیقی جامعه اسلامی هستند و خدای متعال مسلمانان را از این گروه بر حذر داشته است (منافقون:۴). امام علی علیه‌السلام فرمود: ای کمیل! از منافقان دوری کن و با خائنان همراهی نکن. ای کمیل! از رفتن به درب خانه ستمکاران و اختلاط با آنان و کسب درآمد از طریق آن‌ها بر حذر باش و از اطاعت آنان و حضور در مجالسشان نیز بپرهیز که این کار موجب خشم خدا بر تو خواهد بود. ای کمیل! هرگاه ناچار شدی نزد آنان روی، پیوسته خدای متعال را به یاد آور و بر او توکل کن و از شر آنان به خدا پناه ببر. نزدشان برو ولی با قلب خود از کردارشان بیزار باش، با صدای بلند خدا را به عظمت یاد کن تا آن‌ها بشنوند؛ زیرا (در این صورت) هیبت تو در آنان اثر خواهد کرد و از شرشان در امان خواهی بود (مجلسی، ۱۴۰۴، ۲۷۱/۷۴).

البته مقصود از لزوم دشمنی با این اشخاص به دلیل دشمنی آنان با اسلام است. وگرنه نصوص قرآنی و روایی متعددی بر لزوم اعمال عدالت و انصاف راجع به دشمن (مائده:۸؛ ابن شعبه حرانی، ۱۳۶۳، ۸۸؛ کلینی، ۱۳۶۵، ۴۷/۱)، نهی از کتمان شهادت برای دشمن (ابن بابویه قمی، ۱۳۸۸، ۲۴)، وفای به عهد (شریف رضی، ۱۴۱۴، ۵۳)، گذشت از دشمن (تمیمی آمدی، ۱۳۶۶، ۴۳۵)، سکوت و حلم در برابر دشمن (مفید، ۱۴۱۳، ۱۱۸) و اتخاذ تدابیر لازم جهت کاهش دشمنی (ابن بابویه قمی، ۱۴۰۳، ۴۲۶-۴۲۷) تأکید دارند که منظور از دشمن در این نصوص، خصومت شخصی است و شامل دشمن دینی نمی‌شود.

نحوه برخورد با دشمن دین، مستلزم اتخاذ تدابیری است که به برخی از آن‌ها اشاره می‌گردد:

- مقابله با تهاجم فرهنگی دشمن؛ نفوذ فرهنگ دشمن از قبیل نوع پوشش و تغذیه و معاشرت موجب همگونی با دشمن و نابودی جامعه اسلامی می‌شود. رسول خدا صلی‌الله‌علیه‌وآله‌فرمود: لباس دشمنان مرا نپوشید و غذای دشمنان را نخورید و به روش دشمنان رفتار نکنید که اگر چنین کردید از دشمنان من به شمار می‌آید، چنان‌که آنان دشمنان هستند (ابن بابویه قمی، ۱۳۷۸، ۲۳/۲). البته لزوم مبارزه با تهاجم فرهنگی به جوانان، بیشتر مورد تأکید است؛ زیرا قلب جوان همانند زمین خالی از کشت و آماده بذرافشانی

است و هرکس آن را با فکر و مکتب خود پرورش دهد، مالک آن خواهد شد. چنانکه در نامه امام علی علیه السلام خطاب به فرزندشان امام حسن علیه السلام بیان شده است (شریف رضی، ۱۴۱۴، ۳۱) و امام صادق علیه السلام فرمود: جوانان را پیش از آنکه گروه‌های منحرف بر شما در این کار سبقت گیرند با حدیث آشنا کنید (طوسی، ۱۳۶۵، ۱۱۱/۸). جوانان، عامل مهمی در تحولات فرهنگی، سیاسی و اقتصادی کشورها محسوب می‌شوند و دشمنان برای جلوگیری از پیشرفت کشورهای اسلامی، با ایجاد سرگرمی‌های فریبنده، سعی در سلطه بر آنها دارند. پس لازم است راه‌های نفوذ فرهنگی دشمنان مسدود گردد و یکی از این منافذ، تماشای برنامه‌های غیر مناسبی است که توسط شبکه‌های تلویزیونی ماهواره‌ای دشمنان پخش می‌شوند.

- لزوم هوشمندی و آمادگی در برابر ترفندهای دشمن؛ جامعه اسلامی باید آمادگی دفاعی همه‌جانبه را حفظ نموده و از دشمن غافل نشود. امیر مؤمنان علیه السلام فرمود: پیش از آنکه آنها (دشمن) با شما بجنگند، برای نبرد با آنان و دفاع از خود کاملاً آماده باشید. به خدا سوگند هیچ قومی در میان خانه خود مورد هجوم قرار نگرفتند مگر اینکه خوار شدند (کلینی، ۱۳۶۵، ۵/۵؛ شریف رضی، ۱۴۱۴، ۲۷). حراست از مرزهای کشور از جمله وظایف حکومت اسلامی است. امام علی علیه السلام فرمود: برای حاکم سزاوار نیست در حفظ مرزها کوتاهی کند (ابن شعبه حرانی، ۱۳۶۳، ۳۱۹). مرزهای فرهنگی کشور نیز مشمول این ادله می‌شود. لذا حکومت اسلامی باید از ورود شبکه‌های تلویزیونی ماهواره‌ای دشمن به داخل خانه‌های شهروندان جامعه اسلامی، جلوگیری کند.

بررسی دلیل: طبق نصوص قرآنی و روایی فوق، دشمنی شیطان و منافقان و ملحدان با جامعه اسلامی، واضح و مبهرن است، هرچند در ظاهر، ابراز خصومت نکنند و یا حتی اعلام دوستی نمایند؛ اما تعرفه این سه گروه به‌عنوان دشمن، ملازمه با قطع ارتباط با آنان ندارد. چنانچه در نظام حقوق بین‌الملل نیز برای مخاصمات مسلحانه و غیرمسلحانه، قواعد و مقررات عرفی و معاهدی حاکم است. نهی در ادله فوق، نهی از رابطه همیارانه و اعتماد به دشمن است؛ اما در موضوع مورد بحث، نگهداری تجهیزات دریافت از ماهواره - در فرض استفاده از آن و تماشای برنامه‌های تلویزیونی ماهواره‌ای دشمنان - موجب ارتباط همیارانه و دوسویه با آنها نمی‌شود. نگهداری این تجهیزات، به‌منزله دوستی با شیطان و منافقان و ملحدان نیست. چنانکه عدم نگهداری این تجهیزات هم ملازمه با دشمنی با آنان ندارد.

راجع به وجوب مقابله با تهاجم فرهنگی دشمن نیز تردیدی نیست، اما مقابله با شبکه‌های تلویزیونی

ماهواره‌ای دشمن، جز از راه تأسیس شبکه‌های تلویزیونی ماهواره‌ای جهت ترویج عقاید حقه و بسیج عمومی مسلمانان میسر نخواهد شد. لذا جرم انگاری و ممانعت از این بسیج عمومی در جهت مقابله با تهاجم فرهنگی، اقدامی در جهت تضعیف خط اسلام تلقی می‌گردد. آنگاه که کفار و منافقان برای ترویج مبانی اعتقادی خود از ابزارهای نوین ارتباطات ماهواره‌ای به نحو مؤثری استفاده می‌کنند، نباید مردم جامعه اسلامی ایران به‌ویژه متخصصان در امر تبلیغ اسلامی، از این ابزار مهم تبلیغی محروم شوند.

۳-۳- لزوم رعایت بهداشت روان

شبکه‌های تلویزیونی غیر اسلامی، مقید به رعایت موازین شرعی در تولید و پخش برنامه‌های خود نیستند، لذا ممکن است برنامه‌های حاوی مطالب یا تصاویر خلاف شرع از این شبکه‌ها مشاهده شود. حتی برخی از این شبکه‌ها عامدانه و با هدف تخریب روحی مخاطبان، اقدام به پخش فیلم‌های مبتذل یا مستهجن یا کفرآمیز می‌نمایند. مخاطب نیز غالباً از زیان بیماری‌های باطنی مانند نگاه حرام، بی‌عفتی و بی‌حجابی غافل است، حال آنکه مسلماً مشاهده این برنامه‌ها به‌صورت ناخودآگاه بر ذهن و روح او تأثیر منفی می‌گذارد. نصوص قرآنی و روایی متعددی نیز بر لزوم سلامت روان و آلوده نکردن آن تأکید دارند. خداوند متعال خطاب به زنان می‌فرماید: مبدا در حضور مردان به ناز و نرمی سخن گویند که آن کس که در دلش بیماری است و ایمانش سست است، طمع می‌ورزد (احزاب: ۳۲). امام کاظم علیه‌السلام فرمود: خدای متعال شراب را به سبب نام آن حرام نکرده است، بلکه به سبب پیامد آن حرام کرد، پس هر چیزی که همان اثر و پیامد را داشته باشد شراب است (کلینی، ۱۳۶۵، ۴۱۲/۶) و امام علی علیه‌السلام فرمود: هیچ دردی بر دل‌ها دردناک‌تر از گناهان نیست (کلینی، ۱۳۶۵، ۲/۲۷۵) و هوشیار باشید که بخشی از تندرستی، سلامتی دل است (شریف رضی، ۱۴۱۴، ۳۸۸). لذا مستی گناه نیز عقل را معزول و انسان را از ادراک سالم محروم می‌کند (جوادی آملی، ۱۳۷۸، ۱/۳۳۶) و هر مسکری، حرام است.

اثر سلامت دل تا جایی است که خدای بزرگ می‌فرماید: روزی که نه مال برای انسان سودمند است نه پسران، اما کسی (نجات خواهد یافت) که با دلی پاک از شرک و گناه نزد خدا آمده است (شعرا: ۸۸-۸۹) و رسول خدا صلی‌الله‌علیه‌و‌آله‌فرمود: خدا به چهره‌ها و اموالتان نمی‌نگرد، بلکه به دل‌ها و کردارتان می‌نگرد (طوسی، ۱۴۱۴، ۵۳۶).

از عمده بیماری‌های دل می‌توان به قساوت، کوری، رین (زنگار) اشاره نمود که برای آن‌ها عواملی را برشمرده‌اند. رسول خدا صلی‌الله‌علیه‌و‌آله‌فرمود: چیز را موجب قساوت دل دانسته‌اند که یکی از آن‌ها گوش

سپردن به لہو است (ابن بابویہ قمی، ۱۴۱۳، ۳۶۶/۴) و نیز فرمود: چهار چیز مایہ تباہی دل ہاست: خلوت با زنان (نامحرم) و گوش سپردن بہ آن‌ها و پذیرفتن رأی آن‌ها و ہم‌نشینی با مردگان. سؤال شد: ای رسول خدا! مجالست با مردگان چگونه است؟ فرمود: مجالست با ہر گمراہ روی‌گردان از احکام الہی (طوسی، ۱۴۱۴، ۸۳).

بررسی دلیل: تماشای تصاویر مبتذل یا مستہجن، یا برنامه‌های منحرف‌کنندہ، حرام است، اما کاربرد تجهیزات دریافت از ماهوارہ صرفاً تماشای این تصاویر و برنامه‌ها نیست و تماشای این‌ها نیز منحصر در استفادہ از تجهیزات موصوف نیست. امروزہ کاربردهای متنوع تجهیزات دریافت از ماهوارہ در حوزه‌های علوم نظری و کاربردی و ارتباطات انسانی بر کسی پوشیدہ نیست و نباید ارزش یک ابزار پیشرفته علم و فناوری را در سطح وسیلہ تماشای این‌گونه برنامه‌ها پایین آورد. چنانچہ کسی از گوشی ہمراہ خود برای ارتباط نامشروع یا ذخیرہ عکس‌ها و فیلم‌های مبتذل یا مستہجن استفادہ کند، دلیل بر حرمت استفادہ از گوشی ہمراہ برای ہمگان نخواہد بود. یا اگر شخصی در خانہ خود مرکز فساد و فحشاء دایر کند دلیل بر حرمت نگهداری منزل مسکونی نیست. گوشی ہمراہ یا منزل ذاتاً اشیای بدی نیستند و قبح ذاتی ندارند تا نگهداری آن‌ها حرام باشد.

فناوری‌های ماهوارہ‌ای بہ‌عنوان ابزار نوین در توسعہ مرزهای علم و دانش، تلقی می‌گردد و آیات و روایات متعددی دلالت بر لزوم اندیشہ ورزی، دانش و تجربہ‌اندوزی، معاشرت با اصحاب فضیلت و خرد، گفت‌وگوی علمی و دیدار با نیکوکاران و صاحبان معرفت دارند کہ شرح آن در ادلہ موافقان خواہد آمد. امام علی علیہ‌السلام فرمود: عقل غریزہ‌ای است کہ با دانش و تجربہ فزونی می‌یابد (تمیمی آمدی، ۱۳۶۶، ۵۳) و اندیشہ فراوان در حکمت، عقل را بارور می‌کند (ابن شعبہ حرانی، ۱۳۶۳، ۳۶۴) و معاشرت با صاحبان فضیلت موجب حیات دل‌ہاست و دیدار با اہل معرفت دل‌ها را آباد می‌کند و آبادانی دل در ہم‌نشینی با خردمندان است (تمیمی آمدی، ۱۳۶۶، ۴۲۹-۴۳۰).

لذا صرف نگهداری تجهیزات دریافت از ماهوارہ، ملازمہ با استفادہ از آن ندارد و استفادہ از آن نیز ملازمہ قطعی با ارتکاب محرمات مذکور ندارد. تماشای شبکہ‌های تلویزیونی ماهوارہ‌ای کہ مستلزم امور منہی عنہا در این روایات باشد حرام است اما دلیلی بر حرمت تماشای شبکہ‌های مفید و سایر استفادہ‌های صحیح از این تجهیزات وجود ندارد، بلکہ ادلہ وجوب تحصیل علوم نوین، دلالت بر وجوب استفادہ از ہرگونہ ابزار نوین علمی دارند.

۳-۴- حفاظت از خانواده و ارزش‌های آن

برنامه‌های برخی از شبکه‌های تلویزیونی ماهواره‌ای، با ارزش‌های خانواده در جامعه اسلامی ایران، در تضاد است. برنامه‌هایی که روابط آزاد بین زن و مرد و خیانت افراد متأهل و حتی ارتباط جنسی را نمایش می‌دهند، موجب انحراف و سردی کانون خانواده‌ها و بعضاً فروپاشی آن‌ها شده است. حال آنکه حفظ خانواده، از اصول مهم اسلامی است و مراقبت از آن، مسئولیتی سنگین و موجب نجات از رنج و عذاب دنیوی و اخروی شمرده شده است (تحریم: ۶). رسول خدا صلی‌الله‌علیه و اله فرمود: از رحمت خدا دور است، از رحمت خدا دور است کسی که خانواده خود را تباه کند (کلینی، ۱۳۶۵، ۱۲/۴).

فرزندان، امانت الهی و نعمت و نشانه‌های خدا هستند (نحل: ۷۲؛ شعرا: ۱۳۳) و والدین درباره سلامت، رشد، تعلیم و تربیت آنان مسئول‌اند (تحریم: ۶؛ بقره: ۲۳۳) و در برابر تربیت خوب پاداش (مریم: ۵۵) و در برابر تربیت بد آنان کیفر خواهند دید (شوری: ۴۵). از طرفی، برنامه‌های مبتذل و مستهجن شبکه‌های تلویزیونی ماهواره‌ای، خطر جدی برای بهداشت جنسی کودکان تلقی می‌شوند. امام صادق علیه‌السلام فرمود: کسی نباید با همسرش در اتاقی که کودک حضور دارد آمیزش کند، چون موجب انحراف جنسی کودک می‌شود (کلینی، ۱۳۶۵، ۴۹۹/۵-۵۰۰).

بررسی دلیل: برخی شبکه‌های تلویزیونی ماهواره‌ای اقدام به پخش برنامه‌های آموزش خانواده به‌ویژه برای کودکان نموده‌اند و حکومت اسلامی باید با سامان‌دهی این‌گونه برنامه‌ها، در جهت تربیت نسل جدید برای نیل به اهداف اسلام و انقلاب استفاده کند. رسول اکرم صلی‌الله‌علیه و اله فرمود: وای بر فرزندان آخرالزمان از ناحیه پدرانشان! پرسیده شد: ای رسول خدا! آیا از آن‌رو که پدرانشان مشرک‌اند؟ فرمود: نه بلکه از پدرانی که مؤمن‌اند و به فرزندانشان چیزی از واجبات دینی نمی‌آموزند، بلکه آنان را از آموختن منع می‌کنند و به سود اندکی از دنیا که از فرزندانشان به ایشان می‌رسد، رضایت می‌دهند و من از آن‌ها بیزارم و آنان نیز از من بیزارند (شعیری، ۱۳۶۳، ۱۰۶).

البته شبکه‌های تلویزیونی که برنامه‌های مستهجن و مبتذل پخش می‌کنند باید از دسترس خانواده‌ها و به‌ویژه کودکان دور باشند و معمولاً والدین با قفل کردن این‌گونه شبکه‌ها از تماشای آن‌ها پیشگیری می‌کنند. مع‌الوصف، دلیل شرعی مبنی بر محروم کردن خانواده از تجهیزات دریافت از ماهواره که دارای کاربردهای متنوعی است، ملاحظه نشد. بلکه حتی در مذمت سختگیری بر خانواده از رسول خدا صلی‌الله‌علیه و اله روایت شده است که فرمود: بدترین مردم مرد سختگیر بر خانواده است (سیوطی، ۱۹۸۱، ۷۷/۲) و نیز

فرمود: فرزندان خود را گرامی بدارید (به آنها شخصیت بدهید) و آنان را خوب تربیت کنید که موجب مغفرت شماس (طبرسی، ۱۴۱۲، ۲۲۲). لذا استفاده از ماهواره، هم چالش است و هم فرصت. با آموزش می‌توان بسیاری از مضرات آن را کاهش داد و برای مبارزه با مضرات و آسیب‌های آن نباید صورت‌مسئله را پاک کرد. باید با علت مبارزه کرد نه با معلول. حکومت اسلامی باید ابزارهای رشد و تعالی خانواده‌ها را فراهم کند و جرم انگاری نگهداری تجهیزات دریافت از ماهواره، مانع اجرای این تکلیف است. اعمال ممنوعیت برای تمام اقسام استفاده از تجهیزات دریافت از ماهواره و عدم تفکیک بین آنها و شبکه‌های تلویزیونی مناسب و غیر مناسب، بی‌اعتنایی به خواسته‌ها و تمایلات طبیعی مردم است که خطر آلودگی ناخواسته به گناهان و آسیب‌پذیری بیشتر نهاد خانواده را در پی خواهد داشت.

۴- ادله مخالفت با جرم انگاری نگهداری تجهیزات دریافت از ماهواره

در بخش پیشین، ادله موافق با جرم انگاری تجهیزات دریافت از ماهواره مورد بررسی قرار گرفت و ملاحظه شد که هیچ‌یک از آنها دلالت بر وجوب این جرم انگاری نداشته‌اند. لذا امر دایر مدار سایر احکام تکلیفی است و در موضوع بحث، باید دلایل شرعی از حیث دلالت بر حرمت، کراهت، اباحه یا استحباب این جرم انگاری نیز بررسی شوند.

۴-۱- نهی از بدخویی و سختگیری با مردم

جرم انگاری نگهداری تجهیزات دریافت از ماهواره، مساوی با تعیین کیفر و تهدید مردم به اعمال آن در صورت عدم اطاعت از حکومت است. این معنا می‌تواند نوعی بدخویی و درشت‌خویی و سختگیری با مردم تلقی گردد. حال آنکه خوش‌خویی و حسن خلق، سبب نشاط فردی و جمعی و آبادانی جامعه و محبوبیت نزد خدا و مردم است و اسلام به حسن معاشرت با شهروندان، سفارش کرده است. چنانچه خدای مهربان با معرفی پیامبر اکرم صلی‌الله علیه و آله به‌عنوان الگوی حسن خلق، در خطاب به آن گرامی می‌فرماید: به سبب لطف و رحمت خدا بود که با آنان نرم‌خویی و مهربانی کردی و اگر درشت‌خوی و سخت‌دل بودی، قطعاً از گرد تو پراکنده شده بودند (آل عمران: ۱۵۹).

در نصوص روایی نیز مدارا با مردم، مورد تأکید حضرات معصومان علیهم‌السلام قرار گرفته و آن را به‌منزله اساس عقل دانسته‌اند. پیامبر اسلام صلی‌الله علیه و آله فرمود: اساس عقل پس از ایمان به خدا، مدارا کردن با مردم است؛ مدارایی که به وانهادن حق نینجامد (ابن شعبه حرانی، ۱۳۶۳، ۴۲)، خدای سبحان همان‌گونه که مرا به ادای واجبات فرمان داد به مدارا کردن با مردم واداشت، مدارا با مردم نیمی از ایمان

است و نرمش با آن‌ها نیمی از زندگی است (کلینی، ۱۳۶۵، ۱۱۷/۲). همچنین امام صادق علیه‌السلام فرمود: مؤمن، پس از واجبات، عملی محبوب‌تر از خوش‌رفتاری با مردم، بر خدا عرضه نکرده است، نیکی و خوش‌خویی سرزمین را آباد و بر عمر آدمی می‌افزایند (کلینی، ۱۳۶۵، ۱۰۰/۲) و خوش‌خویی عامل جلب دوستی است (کلینی، ۱۳۶۵، ۲۷/۱).

بررسی دلیل: حکومت اسلامی، بهتر است از جرم انگاری و ابزار کیفری، کمتر استفاده کند، اما جرم انگاری، ذاتاً عمل حرامی محسوب نمی‌شود؛ هرچند نوعی سختگیری با مردم است و حکومت اسلامی باید در جرم انگاری‌ها عدالت را رعایت کند. امام علی علیه‌السلام فرمود: عدالت سپر نگهبان حکومت‌هاست (تمیمی آمدی، ۱۳۶۶، ۳۴۰) و امام رضا علیه‌السلام در تشریح مفهوم عدالت حاکم فرمود: اگر گفته شود: چرا خدای متعال اولی الامر را نصب کرد و اطاعت از او را به همگان فرمان داد؟ در پاسخ گفته می‌شود: برای علت‌های بسیار، از جمله اینکه مردم با مجموعه‌ای از بایدها و نبایدها محدود شده‌اند و نباید از این محدوده تجاوز کنند و چون تعدی از آن‌ها موجب فساد آن‌هاست، این التزام و رعایت حدود، اجرا نمی‌شود و پایدار نمی‌ماند مگر آنکه خدا والی امینی را بر مردم برگزیند تا آنان را از این تجاوز بازدارد (ابن‌بابویه قمی، ۱۳۷۸، ۱۰۰/۲).

مفهوم مخالف این معنا را می‌توان از روایات نفی ظلم استنباط نمود. چنانچه پیامبر اسلام صلی‌الله علیه و اله فرمود: مبعوض ترین مردم نزد خدا و گرفتار به شدیدترین عذاب، حاکم و کارگزار ستمگر است (نیشابوری، ۱۳۷۵، ۴۶۶) و امام علی علیه‌السلام فرمود: کسی که حکومتش ظالمانه باشد، دولتش پایان می‌گیرد و زایل می‌شود (تمیمی آمدی، ۱۳۶۶، ۳۴۶). البته حرمت ظلم، ذاتی غیر قابل‌تغییر است و قابل مصلحت‌اندیشی نیست. حرمت کذب و دروغ - هرچند از مسلمات شرع مقدس است - اما چنانچه با مصلحت‌اهمی تزامم پیدا کند، قابل‌اغماض است و دیگر کذب، حرمت ندارد. مثل اینکه با یک دروغ بتوان جلوی کشته شدن بی‌گناهی را گرفت و راه دیگری هم برای جلوگیری از آن وجود ندارد؛ اما ظلم این‌گونه نیست و علت تامه است نه در حد اقتضاء. لذا جرم انگاری نگهداری تجهیزات دریافت از ماهواره، ظالمانه و حرام است.

تبعیض در جرم انگاری نیز موجه نیست و نباید حکومت اسلامی، نگهداری و استفاده از تجهیزات دریافت از ماهواره را برای خود مجاز دانسته، اما برای مردم ممنوع و جرم محسوب نماید. چنانکه در ماده (۶) قانون ممنوعیت به‌کارگیری تجهیزات دریافت از ماهواره و فراتر از آن در ماده (۴) آیین‌نامه مربوطه،

برای سازمان صداوسیما و وزارت ارتباطات و فناوری اطلاعات و کلیه اشخاص طرف قرارداد آنها، مصونیت مطلق در نظر گرفته شده است. همچنین مبسوط الید قرار دادن وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی در ماده (۱۴) آیین نامه برای صدور مجوز نگهداری و استفاده «دستگاه‌ها و سازمان‌ها» از تجهیزات دریافت از ماهواره، توجیه فقهی ندارد و می‌توان گفت که امکان استفاده آزاد برخی سازمان‌های دولتی مثل صداوسیما و مطبوعات و برخی اقشار با مجوز وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، یک تبعیض آشکار در قانون ممنوعیت به‌کارگیری تجهیزات دریافت از ماهواره و نقض «اصل تساوی همگان در مقابل قانون» و حاکی از ابتدای حکومت بر عدم اعتماد به شهروندان است. امام باقر علیه‌السلام فرمود: برادر مسلمان را دوست بدار و آنچه برای خود می‌پسندی برایش بپسند و آنچه برای خود ناپسند می‌داری برای او هم نپسند... او را بزرگ بشمار و گرامی بدار، زیرا او از توست و تو از اویی (طبرسی، ۱۳۸۵، ۸۳) و امام صادق علیه‌السلام فرمود: کم‌ترین حقوق برادرت بر تو این است که هر آنچه برای خودت می‌پسندی برای او نیز بپسندی و آنچه برای خود نمی‌پسندی بر او نیز روا نداری (طوسی، ۱۴۱۴، ۹۸) و امیر مؤمنان علیه‌السلام فرمود: زمانی که حکم تو بر خودت نافذ شد (و عدالت را درباره خود اجرا کردی) توده مردم به سبب عدالت‌پیشگی‌ات به تو روی می‌آورند (تمیمی آمدی، ۱۳۶۶، ۳۴۳).

۴-۲- اهمیت علم‌آموزی، دانش‌اندوزی و شرکت در مجالس علمی

فناوری نوین ارتباطات ماهواره‌ای این امکان را فراهم آورده است که بتوان با راه‌اندازی شبکه‌های تلویزیونی آموزشی و علمی، امکانات تحقیق و تعلیم و تبلیغ را به‌طور یکسان در اختیار عموم مردم قرار داد. امروزه شبکه‌های تلویزیونی ماهواره‌ای متعددی در جهت تقویت مبانی دینی مشغول‌اند و امکان تشکیل و شرکت در مجالس علمی از طریق سیستم ماهواره‌ای، ممکن شده است. روایات متعددی نیز بر تحصیل علم و حضور در مجالس علمی تأکید می‌نمایند که جرم انگاری نگهداری تجهیزات دریافت از ماهواره با این روایات، در تعارض است (عاملی، ۱۴۰۹، ۱۰۰). رسول خدا صلی‌الله‌علیه‌و‌آله‌فرمود: ای اباذر! ... ساعتی در جلسات گفت‌وگوی علمی نشستن، نزد خدا محبوب‌تر از عبادت هزار شب که هر شب هزار رکعت نماز گزارده شود و فرمود: ای اباذر! ساعتی شرکت در گفت‌وگوی علمی برای تو از عبادت یک‌ساله که روزش را روزه بداری و شبش را به عبادت بپردازی بهتر است (شعیری، ۱۳۶۳، ۳۸). آموزش علم به دیگران برای رضای خدا حسنه است و یادگیری آن عبادت و گفت‌وگوی علمی تسبیح و کاربرد دانش جهاد و آموزش دادن آن به کسی که نمی‌داند صدقه و بخشیدن آن به کسی که صلاحیت دارد سبب قرب

الهی است، زیرا دانش، آموزنده حلال و حرام و روشنگر راه بهشت و همدم تنهایی است (طوسی، ۱۴۱۴، ۵۶۹؛ مجلسی، ۱۴۰۴، ۱۷۱/۱). هر کس بخشی از دانش را فراگیرد تا برای خشنودی خدا آن را به مردم بیاموزد خدا پاداش هفتاد پیامبر را به او عطا می‌کند (نیشابوری، ۱۳۷۵، ۱۲).

البته این تأکیدات به سبب نتیجه حضور در مجلس علوم دینی و معرفت الهی است که مایه نجات انسان از الحاد و شرک و کفر، تقویت توحید و ایمان و تقوا و کسب فضایل و دفع رذایل اخلاقی می‌باشند. وگرنه روایات متعددی نیز دلالت بر لزوم دوری از عالمان بی‌عمل دارند. دانشمندانی که دنیای خود را بر علمشان ترجیح داده و دوستدار دنیا شده و برای آن تلاش می‌کنند (کلینی، ۱۳۶۵، ۴۶/۱؛ ابن شعبه حرانی، ۱۳۶۳، ۵۰۳). رسول خدا صلی‌الله‌علیه‌و‌آله‌وسلم فرمود: یکی از وصیت‌های ذی‌القرنین این است: علم را از کسی که از دانش خود بهره نبرده است یاد مگیر، زیرا کسی که علمش برای خودش سود نداشته به تو سود نرساند (راوندی، ۱۴۰۷، ۶۳). هرچند برخی روایات نیز دلالت بر لزوم فراگیری دانش از هرکسی ولو مشرک باشد، تأکید نموده‌اند. چنانچه امیر مؤمنان علیه‌السلام فرمود: حکمت (و دانش) را فراگیر، هرچند از مشرکان باشد (طبرسی، ۱۳۸۵، ۱۳۴) که منظور این دسته روایات، دانش‌های غیردینی است.

از دیگر مزیت‌های فناوری ارتباطات ماهواره‌ای می‌توان به امکان انتقال سریع علم در تمام نقاط و کشورهای مختلف دنیا از این طریق اشاره نمود و انتقال دانش نیز مورد تأکید روایی قرار گرفته است. چنانکه امام علی علیه‌السلام فرمود: یک سخن حکیمانه را مرد بشنود، سپس آن را نقل کند یا بدان عمل کند از عبادت یک سال بهتر است (مجلسی، ۱۴۰۴، ۱۸۳/۱). همچنین فناوری نوین ارتباطات ماهواره‌ای امکان تدریس و آموزش علوم را برای همه با تأسیس شبکه تلویزیونی یا صدا فراهم آورده است که این مهم، در شمول روایات متعددی قرار می‌گیرد. امام باقر علیه‌السلام فرمود: پاداش کسی که علم را آموزش می‌دهد مانند پاداش کسی است که علم می‌آموزد و او بر کسی که می‌آموزد برتری دارد، پس دانش را از صاحبان آن (دانشوران) فراگیرید و به برادرانتان به‌گونه‌ای که عالمان به شما یاد داده‌اند آموزش دهید (ابن ادریس حلی، ۱۴۱۰، ۵۹۵/۳) و فرمود: زکات دانش این است که آن را به بندگان خدا بیاموزی (کلینی، ۱۳۶۵، ۴۱/۱). امروزه در دنیا روش تدریس و آموزش مجازی، با استقبال زیادی مواجه شده است و هزینه‌های آموزشی را بسیار کاهش داده و موجب ترغیب بیشتر به تحصیل و تدریس شده است.

در باب تبلیغات اسلامی نیز استفاده از فناوری ماهواره‌ای مزیت‌های بسیاری دارد و با توجه به روند افزایش مخاطبان این فناوری‌های ارتباطی در سطح دنیا، امروزه یکی از بهترین روش‌های تبلیغ و ترویج

مذهب امامیه، استفاده از این فناوری‌هاست که با استفاده از تکنیک‌های هنری و جلوه‌های ویژه، موجب ترغیب و جذب مخاطبان می‌شوند. امام رضا علیه‌السلام فرمود: خدا رحمت کند بنده‌ای را که امر ما را زنده بدارد. راوی پرسید: چگونه امر شما را زنده کند؟ آن حضرت فرمود: علوم ما را فراگیرد و به مردم بیاموزد، چراکه مردم اگر زیبایی‌های کلام ما را بدانند از ما پیروی می‌کنند (ابن بابویه قمی، ۱۳۶۱، ۱۸۰) و امام حسن عسکری علیه‌السلام به نقل از پیامبر اکرم صلی‌الله علیه و اله فرمود: هر کس از پیروان ما به علوم ما دانا باشد و جاهلی را هدایت و ارشاد کند و شریعت ما را به او بیاموزد، در بهشت همراه ما خواهد بود (طبرسی، ۱۴۰۳، ۱۶). البته در حال حاضر سازمان صداوسیما جمهوری اسلامی ایران چند شبکه تلویزیونی ماهواره‌ای جهت پخش در خارج از کشور تأسیس نموده است که رفع انحصار آن برای تأسیس شبکه‌های دیگر توسط بخش خصوصی با نظارت صداوسیما و نیز امکان پخش و استفاده در داخل کشور در جهت ارتقای تبلیغات اسلام ناب محمدی و مقابله با تهاجم فرهنگی، راهگشا خواهد بود.

بررسی دلیل: تحصیل علم، واجب است و حرکت‌های علمی موجب حل مشکلات جامعه اسلامی و ارتقای عزت و استقلال آن در برابر بیگانگان است. لذا هر مانعی در اجرای واجب، «صد عن سبیل الله» و حرام است. بر حکومت اسلامی واجب است تا مقدمات تربیت صحیح و رفع جهل و تعلیم علوم و فنون را برای مردم فراهم سازد. امیر مؤمنان علیه‌السلام راجع به وظایف حاکم فرمود: ... و اینکه شما را آموزش دهد تا جهل از میان شما برچیده شود و شما را با ادب آشنا کند تا فرهیخته گردید (شریف رضی، ۱۴۱۴، ۳۴). لذا استفاده صحیح و مناسب از فناوری‌های ارتباطات ماهواره‌ای، موجب ارتقای دانش جامعه و سهولت در آموزش خواهد شد و توجه حکومت اسلامی به علوم موردنیاز کشور و تسهیل فراگیری آن‌ها، موجب افزایش قدرت بازدارندگی نظام اسلامی و ارتقای ضریب امنیتی جامعه خواهد شد. امیر مؤمنان علیه‌السلام فرمود: علم و دانش قدرت است، هر کس به آن دست یابد، غلبه می‌یابد و هر کس به آن دست نیابد زیر سلطه می‌رود (ابن ابی الحدید معتزلی، ۱۴۰۴، ۳۱۹/۲۰). لذا محروم کردن مردم به‌ویژه اصحاب علم و رسانه و قلم از این فناوری و جرم انگاری تجهیزات دریافت از ماهواره، حرام است.

۳-۴- تفریحات سالم و شاد کردن کودکان و بازی با آن‌ها

برخی شبکه‌های تلویزیونی ماهواره‌ای، برنامه‌هایی برای تفریح و شادی مخاطبان و به‌ویژه کودکان تولید و پخش می‌کنند و تفریح سالم از عوامل تأمین‌کننده سلامتی است و رسول اکرم صلی‌الله علیه و اله فرمود: خردمند اوقات روزانه‌اش را به چهار بخش قسمت می‌کند: ... بخشی از آن را برای بهره‌جویی از

حلال قرار می‌دهد و این بخش قسمت‌های دیگر را تقویت می‌کند و مایه آرامش و آسایش قلب می‌شود (ابن بابویه قمی، ۱۳۶۱، ۳۳۴). به سرگرمی و بازی بپردازید، زیرا دوست ندارم سختگیری و خشونت در دیتتان مشاهده شود (راوندی، ۱۴۰۷، ۲۳۹/۱)؛ و روایات متعددی نیز بر بازی با کودکان و شاد کردن آن‌ها تأکید دارند. چنانچه رسول خدا صلی‌الله‌علیه‌و‌آله‌فرمود: هر کس نزد او کودکی هست، با وی کودکانه رفتار کند (ابن بابویه قمی، ۱۴۱۳، ۴۸۳/۳-۴۸۴) و نیز فرمود: در بهشت خانه‌ای که به آن خانه شادی می‌گویند. به آن در نمی‌آید مگر آن که کودکان را شاد کند (سیوطی، ۱۹۸۱، ۳۵۴/۱). لذا ممنوعیت نگهداری تجهیزات دریافت از ماهواره، موجب محرومیت مردم از این امکانات تفریحی می‌شود. مضاف به اینکه یاری‌رسانی به مردم و تأمین نیازهای مادی و معنوی آن‌ها از وظایف حکومت اسلامی است و شادی، یکی از نیازهای عمومی مردم است. رسول خدا صلی‌الله‌علیه‌و‌آله‌فرمود: هر کس مؤمنی را شاد کند مرا شاد کرده و هر کس مرا شاد کند خدا را شاد کرده است (کلینی، ۱۳۶۵، ۱۸۸/۲) و امام علی علیه‌السلام فرمود: اوقات سرور و شادمانی فرصت مناسبی برای طراوت روح و جان است (تمیمی آمدی، ۱۳۶۶، ۳۱۹).

بررسی دلیل: تفریح سالم در زمره مباحات فقهی است و جرم انگاری نگهداری تجهیزات دریافت از ماهواره در صورتی که مردم را از امکانات تفریحی که با استفاده از این تجهیزات حاصل می‌شود، محروم کند، مصداق حرام کردن حلال الهی است. پس دلالت این ادله نیز بر حرمت جرم انگاری نگهداری تجهیزات دریافت از ماهواره، مورد پذیرش است.

البته برخی ادعا می‌کنند که حکومت اسلامی می‌تواند در خارج از چارچوب دین و در محدوده مباحات، ممنوعیت‌هایی ایجاد کند و حتی برخی فراتر از این را ادعا کرده‌اند که حتی می‌تواند بنا بر مصلحت و ضرورت، حلال خدا را حرام و حرام خدا را حلال کند؛ اما به نظر محقق، این‌گونه مدعیات، مقارنت با التزام به سکولاریسم و جدایی دین از سیاست دارد؛ زیرا دین اسلام، تام و کامل است و از هر عیب منزّه و از هر نقص مبرا است و چنانچه حکمی بر آن افزوده یا از آن کاسته شود، بدعت محسوب شده و پیامدهای ناگواری خواهد داشت. خداوند متعال می‌فرماید: ای کسانی که ایمان آورده‌اید! چیزهای پاکیزه را که خدا برای شما حلال کرده بر خود و دیگران حرام نکنید و بدین‌وسیله از حدود الهی نگذرید که خدا تجاوزگران را دوست نمی‌دارد (مائده: ۸۷).

احکام دینی بر امور حکومتی و سیاسی نیز حکومت دارند و در هر امری باید حکم شرعی اعمال گردد. خداوند متعال می‌فرماید: ای اهل ایمان! طعام‌های پاکیزه‌ای را که خدا برای شما حلال کرده است

حرام نکنید و از محدوده قانون خدا تجاوز نکنید که خدا متجاوزان را دوست ندارد (مائده: ۸۷). البته حلیت اشیاء به معنای هرگونه استفاده از آنها نیست بلکه زمانی نعمت‌ها و امکانات در راستای هدف آفرینش قرار می‌گیرند که از آنها به درستی بهره‌برداری و از افراط و تفریط پرهیز شود (جوادی آملی، ۱۳۹۲، ۶۸۷). لذا جرم انگاری نگهداری تجهیزات دریافت از ماهواره، حرام کردن حلال خدا بر مردم محسوب می‌شود و این بدعت است.

۴-۴- امنیت حریم خصوصی شهروندان

تجهیزات دریافت از ماهواره، غالباً در منازل مسکونی شهروندان نگهداری می‌شود که جزو حریم خصوصی آنان است و حفظ حریم خصوصی، مورد تأکید فراوان شرع قرار گرفته است. پیامبر اسلام صلی‌الله علیه و اله فرمود: اگر تو در پی کشف اسرار و لغزش‌های مردم باشی، آنان را به فساد کشانده‌ای، یا نزدیک است آنان را فاسد کنی (بیهقی، ۲۰۰۳، ۳۳۳/۸) و امیر مؤمنان علیه‌السلام فرمود: بدترین مردم کسی است که از لغزش‌های دیگران در نمی‌گذرد و اسرار آنان را نمی‌پوشاند (تمیمی آمدی، ۱۳۶۶، ۲۴۵). کسی که از دیگران عیب بجوید، خدا عیب‌هایش را آشکار می‌کند (تمیمی آمدی، ۱۳۶۶، ۴۲۱). همچنین نصوص قرآنی و روایی که بر لزوم رعایت «حق‌الناس» تأکید نموده‌اند، از جمله حقوق شهروندی و مرتبط با این بحث است. امیر مؤمنان علیه‌السلام فرمود: خدای سبحان حقوق بندگان را بر حقوق خویش مقدم کرده است و رعایت حقوق مردم به ادای حقوق خدا خواهد انجامید (تمیمی آمدی، ۱۳۶۶، ۴۸۰).

بررسی دلیل: حقوق کیفری در محدوده حقوق عمومی است و حق ورود به حریم خصوصی شهروندان را ندارد. لذا جرم انگاری نگهداری تجهیزات دریافت از ماهواره درجایی که این تجهیزات در منازل شخصی افراد نگهداری می‌شوند، ورود در حریم خصوصی شهروندان و مشمول ادله حرمت تجسس و کشف اسرار می‌شود. چنانچه می‌فرماید: ای کسانی که ایمان آورده‌اید! از بسیاری از گمان‌ها پرهیزید که پاره‌ای از آنها گناه است و تجسس مکنید (حجرات: ۱۲) که دلالت صریح بر نهی از دنبال کردن عیب‌های دیگران دارد. چراکه خداوند آنها را پوشانیده است و جرم انگاری نگهداری تجهیزات دریافت از ماهواره در منازل و حریم خصوصی مردم، موجب علنی شدن امور پنهانی آنها خواهد شد.

البته به نظر می‌رسد که ادله فوق، صرفاً با اطلاق جرم انگاری تجهیزات دریافت از ماهواره در تعارض بوده و آن را تخصیص می‌زنند؛ لذا می‌توان چنین استنباط نمود که جرم انگاری نگهداری تجهیزات دریافت از ماهواره در منازل شهروندان و حریم خصوصی آنان، حرام است اما راجع به جرم

انگاری نگهداری این تجهیزات در خارج از حریم خصوصی، ادله فوق، ساکت‌اند.

۴-۵- قاعده احترام مال مردم

متعارف آن است که مردم با پرداخت وجه، تجهیزات دریافت از ماهواره را خریداری و مورد استفاده قرار می‌دهند و لذا این تجهیزات، از لحاظ عرفی، مالیت دارند و مالکیت مردم بر این تجهیزات، محترم و مصون از تعرض است. مع الوصف، به موجب قانون ممنوعیت به‌کارگیری تجهیزات دریافت از ماهواره، مالک این تجهیزات، تحت عنوان «نگهداری یا استفاده»، مجرم تلقی شده و تجهیزات تحت تملک آن‌ها مصادره و به تملک حکومت اسلامی درمی‌آید. حال آنکه طبق قاعده احترام مال مردم، مصونیت اموال مردم از تصرف و تعدی، تکلیف حکومت اسلامی است؛ بدین معنا که اولاً تعدی و تجاوز نسبت به آن‌ها جایز نیست و ثانیاً در فرض وقوع تعدی و تجاوز، متجاوز، مسئول و ضامن است (محقق داماد، ۱۳۹۰، ۲۱۳). مفاد این قاعده از احکام امضایی اسلام است و بنای عقلا بر آن است و روایات و مستندات نیز مؤید همین بنای عقلایی‌اند. چنانچه امام باقر علیه‌السلام از رسول خدا صلی‌الله علیه و اله نقل کرده که آن حضرت فرموده است: احترام مال مؤمن همانند احترام خون (جان) او است (حر عاملی، ۱۴۰۹، ۵۹۹/۸). لذا هر آنچه از باب احترام برای خون و جان انسان ثابت است برای مال نیز ثابت است و تصرف غیر مأذون در مال غیر، ممنوع و حرام است و حکومت اسلامی نباید حق نگهداری و استفاده شهروندان از اموالشان را از آن‌ها سلب و اسقاط نموده و اموال آن‌ها را بدون رضایتشان، تملک (مصادره) کند. مضاف به اینکه حکومت اسلامی علاوه بر جرم انگاری، از تدابیر دیگری از قبیل ارسال پرازیت نیز برای جلوگیری از دریافت برنامه‌های تلویزیونی ماهواره‌ای استفاده می‌کند که غالباً منجر به بروز بیماری‌های جسمی در شهروندان و خرابی تجهیزات دریافت از ماهواره شده و قطعاً از موارد شمول ادله نفی ضرر است.

بررسی دلیل: طبق مستندات قاعده احترام مال مردم، هرگونه تعرض به اموال مردم و نفی مالکیت شرعی آنان، حرام است و حکومت اسلامی حق ندارد، نگهداری و استفاده مردم از اموالشان را ممنوع و جرم انگاری نماید. تجهیزات دریافت از ماهواره نیز مال محسوب می‌شود و حقوق مالکیت یا انتفاع بر آن، محترم است. لذا جرم انگاری تجهیزات دریافت از ماهواره، حرام است.

البته ممکن است گفته شود که این جرم انگاری به جهت رعایت مصلحت اهم است، اما چنانچه پیش‌تر بیان شد، اولاً: مصلحت، چنانچه ملاک کشف حکم شرعی واقعی ثانوی باشد، مورد پذیرش است و در موضوع بحث، حکم شرعی واقعی اولی یا ثانوی مبنی بر حرمت نگهداری تجهیزات دریافت از ماهواره،

یافت نشد. ثانیاً: در فرض پذیرش جرم انگاری مصلحت اندیشانه، هیچ مصلحت عامی در این خصوص وجود ندارد. گرچه در بعض موارد از قبیل تماشای برنامه‌های مبتذل، مستهجن یا کفرآمیز ماهواره‌ای، حرمت خاص وجود دارد، اما دلایل این حرمت خاص، صرفاً موجب تخصیص در خصوص مورد است و هیچ‌یک مجوز جرم انگاری عام نیست.

۴-۶- اهمیت کار و ثروت

مال و ثروت، مایه استواری جامعه اسلامی و مؤثر در حیات و پایداری فرد و جامعه است و با نابودی اقتصاد، جامعه با خطر انقراض مواجه خواهد شد. چنانکه خداوند بزرگ، آن را مایه و پایه قوام و قیام انسان‌ها دانسته است (نساء: ۵). از طرفی، رفاه و پیشرفت اقتصادی جامعه اسلامی در گرو تجارت، صنعت، گردشگری، کشاورزی، دامداری و مانند این‌هاست که در آیات و روایات بر آن‌ها تأکید فراوان شده و حتی کسب حلال، واجب گردیده است. رسول اکرم صلی‌الله‌علیه‌و‌آله‌فرمود: کسب حلال بر هر مرد و زن مسلمانی واجب است (شعیری، ۱۳۶۳، ۱۳۹). عبادت ده جزء دارد که نه جزء آن در کسب حلال است (شعیری، ۱۳۶۳، ۱۳۹)؛ و در بسیاری از روایات نیز از کار و تلاش برای روزی حلال به عبادت برتر تعبیر شده است (کلینی، ۱۳۶۵، ۷۸/۵).

این در حالی است که فناوری ارتباط ماهواره‌ای، امروزه موجب تسهیل در روابط تجاری و دسترسی به اطلاعات مشاغل مختلف و افزایش اشتغال شده و کاربردهای متنوع آن در حوزه‌های مخابرات، کشاورزی، صنعت، تجارت، معدن، هواشناسی، گردشگری و توسعه علوم و فناوری‌ها و استفاده‌های مطلوب از آن در دستگاه‌های موقعیت‌یاب ماهواره‌ای منصوب در خودروها و نرم‌افزارهای متصل به شبکه‌های اینترنت ماهواره‌ای بر کسی پوشیده نیست و اقتصاد کشورهای پیشرفته دنیا متکی به این فناوری‌هاست. بازرگانان، کشاورزان و صنعتگران این کشورها با استفاده از این فناوری‌ها به منافع سرشاری می‌رسند و موقعیت‌های شغلی فراوانی توسط این فناوری‌ها در دنیا ایجاد شده است. لذا محروم کردن شهروندان جامعه اسلامی ایران از این امتیاز جهت ارتقای اقتصاد خود و کشور، با ادله وجوب کسب حلال در تعارض است.

بررسی دلیل: فناوری‌های نوین ارتباطات ماهواره‌ای یک فرصت بی‌بدیل برای ارتقای شخصی و جمعی کشور است و ممنوعیت استفاده از آن، ضرر جبران‌ناپذیر و فرصت سوز است. رسول اکرم صلی‌الله‌علیه‌و‌آله‌فرمود: خدا در زندگی‌تان، نسیم‌های حیات‌بخشی را جای داده، با آمادگی فراوان، آن فرصت‌ها را

دریابید و از آن‌ها استفاده کنید (مجلسی، ۱۴۰۴، ۲۲۱/۶۸)؛ و امام علی علیه‌السلام فرمود: فرصت مانند ابر از افق زندگی می‌گذرد، هرگاه فرصت‌های خیری پیش می‌آید غنیمت بشمارید و از آن‌ها بهره بگیرید (شریف رضی، ۱۴۱۴، ۲۱)؛ و امام باقر علیه‌السلام فرمود: از کوتاهی کردن به هنگام فراهم بودن فرصت بپرهیز؛ زیرا عرصه‌ای است که به ضرر صاحبانش در جریان است (ابن شعبه حرانی، ۱۳۶۳، ۲۸۶).

ممنوعیت ارتباطات ماهواره‌ای ملی و بین‌المللی برای بخش خصوصی ایران که غالباً در مذاکرات تجاری بین‌المللی بدان نیازمند خواهند بود، موجب کاهش رشد روابط اقتصادی و خلاف اصول و قواعد اقتصاد مقاومتی است. لذا درجایی که کسب معاش، واجب است و منحصر در استفاده از تجهیزات دریافت از ماهواره است، جرم انگاری نگهداری تجهیزات دریافت از ماهواره، از مصادیق «صد عن سبیل الله» محسوب و حرام است و چنانچه کسب معاش را در زمره مباحات یا مستحبات هم بدانیم، جرم انگاری موصوف، حرام کردن حلال خدا و حرام است.

۴-۷- لزوم رعایت آزادی انسان‌ها

خدای سبحان، نظام کیهانی و انسانی را آفرید و در اختیار انسان نهاد تا او را در اجرای دستورهای خود بیازماید که او پس از مطالعه و شناخت لازم، چگونه از این امانت‌های الهی در مسیر طاعت خالق بهره می‌گیرد و با نعمت‌های الهی چگونه رفتار می‌کند. چنانکه حضرت حق جل و علی می‌فرماید: زمین را آراستیم تا شما را بیازماییم و ببینیم کدام‌یک به نیکی رفتار می‌کنید (کهف: ۷). فناوری ارتباطات ماهواره‌ای نیز یکی از این نعمت‌های الهی است و محروم کردن انسان‌ها از این آزمون الهی، جایز نیست و نباید صحنه آزمون و امتحان الهی را مختل نمود. البته مسلمان وظیفه دارد همواره قدر دان نعمت‌های الهی باشد و از اسراف و تبذیر بپرهیزد، اما جرم انگاری نگهداری تجهیزات دریافت از ماهواره به معنای اختلال در نظام آزاد هستی و حرام است.

بررسی دلیل: نظام آفرینش بر پایه امکان انتخاب آزادانه اشخاص بنا نهاده شده و هدف حقوق کیفری، حراست از این آزادی است نه نقض آن. البته آزادی انسان در فکر و عمل، در مباح و مستحب و مکروه، تعیین شده است و مرزهای آن در وجوب و حرمت، انسان جز در امور واجب و حرام، الزامی ندارد و جرم انگاری، نوعی الزام است و منحصر در همین محدوده حرمت و وجوب. امام علی علیه‌السلام فرمود: بدترین والی و زمامدار کسی است که بی‌گناهان از او بترسند (تمیمی آمدی، ۱۳۶۶، ۳۴۵).

حتی برخی نصوص، دلالت بر عدم جواز جرم انگاری در محدوده محرمات ارتكابی در حریم

خصوصی دارند. چنانکه پیامبر اسلام صلی الله علیه و اله فرمود: همه امت من آزادند، جز آنان که آشکارا گناه می‌کنند (بخاری، ۱۹۸۱، ۷/۷۹) و لذا می‌توان چنین نتیجه گرفت که جرم انگاری در حکومت اسلامی باید در محدوده ارتکاب آشکار حرام یا ترک واجب باشد و هرگونه جرم انگاری در محدوده مباح و مستحب و مکروه، در تعارض با حدود آزادی شهروندان است و از این حیث، جرم انگاری نگهداری تجهیزات دریافت از ماهواره، محدوده حقوق شهروندی اسلام را نقض نموده است.

ممکن است گفته شود که نظام حکومت اسلامی بر پایه ولایت فقیه است که صلاحیت حکمرانی بر تمام شئون شهروندان را دارد. پاسخ این است که شرط ولایت فقیه، عدالت است و نباید از محدوده مجاز جرم انگاری، تعدی کند. ضمن اینکه معنای ولایت فقیه بر مردم، ولایت بر محجوران نیست و جمع نصوص قرآنی و روایی، دلالت بر اختیار و آزادی مردم در انتخاب خیر و شر دارد و وظیفه حاکم اسلامی، ابلاغ دقیق و کامل احکام شرعی به شهروندان است و صرفاً برای محجوران، حق مصلحت‌اندیشی در حیطة صلاح آن‌ها را دارد.

۴-۸- وجوب صلہ رحم و لزوم ایجاد راه‌های ارتباطی و کیفر قطع رحم و سد معبر

ایجاد راه‌های ارتباطی بین مردم از مسائل مهم جامعه انسانی است و حتی برخی ارتباطات انسانی و اجتماعی از قبیل صلہ رحم، در فقه امامیه تا حد وجوب مورد تأکید قرار گرفته‌اند. چنانچه ارتباط با خویشاوندان و نیکی با آنان به‌ویژه پدر و مادر، پس از ایمان به خدا از مهم‌ترین اعمال دینی محسوب می‌گردد (بقره: ۸۳؛ نساء: ۳۶؛ انعام: ۱۵۱) و قطع ارتباط با خویشاوندان نیز نوعی پیمان‌شکنی با خدای سبحان (بقره: ۲۷؛ رعد: ۲۵) و از گناهان بزرگ محسوب می‌شود (موسوی خمینی، ۱۳۷۹، ۱/۲۷۴) و همچنین از عوامل سریع فنا و نابودی بشر معرفی شده است (ابن بابویه قمی، ۱۳۹۱، ۵۸۴). از طرفی، فناوری ارتباط ماهواره‌ای، امکان ایجاد ارتباط صوتی و تصویری را فراهم آورده و با استفاده از آن، می‌توان این ارتباطها را بین افراد ایجاد نمود؛ اما جرم انگاری نگهداری تجهیزات موصوف، عملاً امکان این نوع ارتباطات را تا حد زیادی کاهش داده است، لذا می‌توان این جرم انگاری را از مصادیق «صد عن سبیل الله» تلقی نمود. چراکه به قطع رحم کمک می‌کند که آثار منفی آن در روایات متعددی وارد شده است. پیامبر اکرم صلی الله علیه و اله فرمود: هرگاه قطع رحم همگانی شود دارایی در دست اشرار قرار می‌گیرد (کلینی، ۱۳۶۵، ۲/۳۷۴) و امام باقر علیه السلام فرمود: چهار چیز دارای کیفر زودرس است ... گسستن پیوند با اهل صلہ رحم (ابن بابویه قمی، ۱۴۰۳، ۲۳۰).

سایر ارتباطات فردی و جامعی نیز مورد تأکید فراوان قرار گرفته‌اند. امیر مؤمنان علیه‌السلام فرمود: هنگام تقسیم زمین، برای عبور و مرور مردم راهی قرار دهید (تمیمی مغربی، ۱۳۸۵، ۵۰۰/۲) و امام باقر علیه‌السلام فرمود: هنگامی که امام قائم (ارواحنا فداه) قیام کند راه‌های اصلی را گسترش می‌دهند (طوسی، ۱۴۱۱، ۴۷۵). البته راه فیزیکی تنها راه ارتباطی بین مردم نیست بلکه راه‌های مجازی که از طریق سامانه‌های ارتباطات ماهواره‌ای ایجاد می‌شوند نیز مشمول این ادله قرار می‌گیرند. همچنین رسول خدا صلی‌الله علیه و اله فرمود: هر کس از سر راه مسلمانان موجبات آزار رهگذران را بردارد، خدا برای وی ثواب قرائت چهارصد آیه می‌نویسد که هر حرفی از آن، ده حسنه دارد (طوسی، ۱۴۱۴، ۱۸۳)؛ مانع و مایه آزار را از سر راه مردم کنار بزن که این کار برای تو صدقه به شمار می‌آید (سیوطی، ۱۹۸۱، ۲۵۱/۱)؛ یکی از اعمال نیک امتم کنار زدن موانع و اشیای آزار رسان از راه‌هاست (سیوطی، ۱۹۸۱، ۱۵۳/۲) و مقصود از مانع و چیزی که آزار می‌دهد فقط موانع فیزیکی نیست بلکه موانع قانونی از جمله جرم انگاری و ممنوعیت نگهداری تجهیزات دریافت از ماهواره را نیز شامل می‌گردد.

امام صادق علیه‌السلام نیز فرمود: هر کس به راه مسلمانان آسیب رساند، ضامن آن است (کلینی، ۱۳۶۵، ۳۵۰/۷)؛ یعنی باید خسارت آن را جبران کند؛ و امام سجاد علیه‌السلام فرمود: از گناهی که نابودی سریع آدمی را در پی دارد، سد کردن راه مسلمانان است (ابن‌بابویه قمی، ۱۳۶۱، ۲۷۱). سد معبر مطابق شرایط زمان و مکان، مصادیق گوناگونی دارد که از آن جمله می‌توان از ممنوعیت و جرم انگاری نگهداری تجهیزات دریافت از ماهواره نام برد.

از دیگر مزایای فناوری ارتباط ماهواره‌ای آن است که می‌تواند موجب اجتماع مؤمنان و ارتقای سطح فرهنگی آنان شود که برخی نصوص قرآنی و روایی بر آن تأکید دارند (آل‌عمران: ۱۰۳؛ حر عاملی، ۱۴۰۹، ۲۲/۱۲؛ کلینی، ۱۳۶۵، ۱۸۷/۲)؛ و همچنین می‌تواند موجب کسب اطلاع مردم از فقر و نیازمندی‌های دیگران شده و کمک‌های جامعی را افزایش دهد و یا اینکه در امر تسهیل روند ازدواج، مؤثر واقع شود.

بررسی دلیل: تردیدی نیست که برخی ارتباطات انسانی، از قبیل صلح‌رحم، واجب و دارای آثار فردی و جامعی است. چنانکه امام باقر علیه‌السلام فرمود: صلح‌رحم موجب پاکی اعمال و رشد دارایی و دفع بلا و آسانی حساب و تأخیر اجل می‌شود (کلینی، ۱۳۶۵، ۱۵۰/۲)؛ و امام صادق علیه‌السلام فرمود: صلح‌رحم و حسن هم‌جواری، شهرها را آباد و عمرها را طولانی می‌کنند (کلینی، ۱۳۶۵، ۱۵۲/۲). از طرفی، امروزه با استفاده از تجهیزات دریافت از ماهواره، می‌توان به راحتی این واجبات الهی را انجام داد، لذا جرم انگاری نگهداری

تجهیزات دریافت از ماهواره، مانع جدی برای انجام این واجب الهی و مصداق «صد عن سبیل الله» و حرام است؛ و درجایی که این جرم انگاری، برخی ارتباطات اجتماعی حلال را در برگیرد، مصداق حرام کردن حلال خدا دانست.

ممکن است گفته شود که صلہ رحم از طرق دیگری نیز قابل انجام است و لزوماً مستلزم استفاده از تجهیزات ارتباطی ماهواره‌ای نیست. بله؛ اما فناوری ماهواره‌ای، صلہ رحم را آسان کرده و حتی در جاییکه طرف مقابل، نیازی به کمک مالی ندارد؛ گاهی یک ارتباط صوتی و تصویری از این طریق می‌تواند صلہ رحم محسوب گردد.

۴-۹- لزوم سفر و گردشگری و دیدار شگفتی‌های تاریخی و طبیعی

در آیات و روایات متعددی به گردشگری و فایده‌های معرفتی و مادی آن اشاره شده است. خداوند متعال می‌فرماید: در زمین گردش کنید تا ببینید خدا چگونه مردم را آفرید (عنکبوت: ۲۰؛ حج: ۴۶)؛ در زمین گردش کنید تا سرانجام کسانی را که پیش از شما بودند ببینید (روم: ۴۲)؛ آیا در زمین گردش نکردند تا ببینند فرجام کسانی که قبل از آنان بودند چگونه بود؟! آن‌ها نیرومندتر از اینان بودند و زمین را بیش از اینان دگرگون ساختند و آباد کردند (روم: ۹). امام علی علیه‌السلام نیز فرمود: مسافرت کنید که در آن پنج فایده است: اندوه‌زدایی، درآمدزایی، دانش‌افزایی، ادب‌آموزی و همراهی با شرافتمند (طبرسی، ۱۴۰۸، ۱۱۵/۸). لذا امروزه که گردشگری مجازی با استفاده از فناوری‌های ارتباط ماهواره‌ای ممکن شده است؛ ممنوعیت نگهداری تجهیزات دریافت از ماهواره، مانع این نوع گردشگری است.

بررسی دلیل: هیچ‌یک از فقیهان امامیه قائل بر وجوب گردشگری نشده‌اند، مع‌الوصف در جواز بسیاری اقسام آن تردیدی نیست و جرم انگاری تجهیزات دریافت از ماهواره، حرام کردن این حلال الهی و حرام است.

۵- نتیجه‌گیری

- با بررسی ادله موافق و مخالف جرم انگاری تجهیزات دریافت از ماهواره، نتایج ذیل حاصل می‌شود:
- جرم انگاری نگهداری تجهیزات دریافت از ماهواره با برخی نصوص فقه امامیه از جمله: لزوم تفکر و تدبیر، یادگیری و دانش‌آموزی، تفریحات سالم، تبلیغ معارف حقه، ارتقای رشد علمی و اجتماعی مردم، اختیار و آزادی آن‌ها در انتخاب خیر و شر و ارتباطات اجتماعی از قبیل صلہ رحم، در تعارض است. همچنین

نگهداری این تجهیزات از این حیث که ممکن است موجب استفاده سوء و تماشای برنامه‌های تلویزیونی ماهواره‌ای مبتذل، مستهجن، کفرآمیز و محرک بغی شود، حرام نیست و حرمت تماشای برنامه‌های مذکور دلالت قطعی بر حرمت نگهداری تجهیزات دریافت از ماهواره، از باب مقدمیت و ترتب ندارد. صرف نگهداری یک شیء یا مال ملازمه قطعی با استفاده از آن ندارد. لذا نگهداری تجهیزات دریافت از ماهواره، نه تنها حرام نیست بلکه بعضاً واجب است. جرم انگاری آن به طور عام، حرام کردن حلال خدا، صد عن سبیل الله، نقض قاعده احترام مال مردم و تعدی به حدود آزادی شهروندی و حرام است؛ اما استفاده از برنامه‌های مبتذل یا مستهجن یا کفرآمیز و به طور کلی، استفاده غیر مشروع از فناوری‌های ماهواره‌ای از طریق دیدن، شنیدن، خواندن و غیره، چنانچه موجب ضرر یا مزاحمت غیر مشروع شخص یا اشخاص دیگر نشود، حرام است ولی جرم نیست و چنانچه موجب ضرر یا مزاحمت غیر مشروع دیگری باشد، هم حرام و هم جرم است و در غیر این موارد نه حرام است و نه جرم.

• در اینکه برخی از شبکه‌های تلویزیونی و رادیویی ماهواره‌ای توسط دشمن و با هدف براندازی نظام مقدس اسلامی فعالیت می‌نمایند، تردیدی نیست؛ اما بهترین راهبرد مبارزه با این تهاجم فرهنگی را نمی‌توان جرم انگاری تجهیزات دریافت از ماهواره دانست. جرم انگاری به معنای تهدید مردم توسط حکومت است. حکومت اسلامی باید با بسیج مردمی به مواجهه و مقابله با دشمن بپردازد نه اینکه برای حفاظت جامعه از دشمن، مردم خود را مجازات کند! آموزه‌های سیاست جنایی مشارکتی، مبتنی بر جلب مشارکت‌های مردمی برای مبارزه با تهدیدات فرهنگی این گونه شبکه‌هاست که عمدتاً توسط نهادهای جاسوسی و اطلاعاتی و نظامی دشمن مدیریت می‌شوند. چنانچه مردم در این عرصه وارد شده و توسط حکومت اسلامی، سازمان‌دهی شوند می‌توان شاهد شکل‌گیری یک بسیج مقاومت فرهنگی بود. اصولاً جنگ نرم مستلزم به‌کارگیری سازمان‌های مقاومت نرم است. لذا مدیریت ماهواره بهتر از ممنوعیت آن است. البته جواز استفاده از آن همراه با رفع انحصار سازمان صداوسیما در تأسیس شبکه تلویزیونی است تا مردم بتوانند وارد این عرصه شوند. دفاع در مقابل تهاجم فرهنگی نیز مثل تهاجم نظامی، نیاز به بسیج عمومی دارد. لهذا لغو انحصار سازمان صداوسیما برای تأسیس و راه‌اندازی شبکه‌های تلویزیونی و رادیویی و تصویب قوانین و مقررات نحوه ورود مردم و بخش خصوصی در تأسیس و فعالیت در این گونه شبکه‌ها برای مقابله با تهاجم فرهنگی توصیه می‌شود که این رفع انحصار مستلزم اصلاح ماده ۷ اساسنامه سازمان صداوسیما مصوب ۱۳۶۲/۷/۲۷ است. به موجب این ماده؛ «تأسیس فرستنده و بخش برنامه‌های رادیو و

تلویزیونی در هر نقطه کشور در انحصار این سازمان بوده و چنانچه اشخاص حقیقی یا حقوقی اقدام به تأسیس یا بهره‌برداری از چنین رسانه‌هایی کنند از ادامه کار آنان جلوگیری به عمل آمده و تحت تعقیب قانونی قرار خواهد گرفت». این ماده با عرف اساسنامه‌های سازمان‌های رسانه‌ای سازگار نیست و چنین انحصارهایی فقط در اساسنامه سازمان‌های امنیتی و نظامی موجه است. این معنا با رویکرد جدید سازمان صداوسیما و تغییرات مدیریتی که اخیراً واقع گردیده، می‌تواند موجب بهبود عملکرد آن سازمان گردد.

- در اینکه باید اطفال و برخی اقشار آسیب‌پذیر از برخی حقوق، ممنوع و محجور باشند تا به خود و دیگران آسیب نرسانند، تردیدی نیست اما ممنوعیت همه مردم به‌طور یکسان از حق نگهداری تجهیزات دریافت از ماهواره و استفاده از آن، صحیح نیست. گرچه ممکن است این اشکال مطرح شود که عملاً امکان تفکیک محجور و غیر محجور در استفاده از تجهیزات دریافت از ماهواره در منازل مسکونی شهروندان برای حکومت وجود ندارد. مع الوصف امکان اخذ تعهد از والدین و همچنین ابزارهای فنی نظارت نامحسوس، در حال حاضر وجود دارد و اساساً جرم انگاری در معرض تماشای قرار دادن برنامه‌های مبتذل یا مستهجن یا کفرآمیز ماهواره‌ای برای دیگران و تشدید مجازات در صورت در معرض تماشای قرار دادن این برنامه‌ها برای کودکان، محذوری ندارد.

- در فرض امکان تعارض بین ادله موافق و مخالف جرم انگاری تجهیزات دریافت از ماهواره، یعنی در صورت تمسک به ادله فقهاتی و اصل عملی در صورت فحص و یاس از حکم واقعی، موضوع بحث، هیچ‌گاه محل جریان احتیاط نیست؛ زیرا چنانچه شک در دوران حکم نگهداری این تجهیزات، بین حرمت و جواز باشد؛ یعنی بین حرام یا مستحب، حرام یا مباح و حرام یا مکروه؛ در این صورت، شبهه حکمیه تحریمیه است و براءت جاری می‌گردد و اگر با توجه به ادله مخالف جرم انگاری، شک در وجوب نگهداری و استفاده از این تجهیزات در جهت رشد و ارتقای جامعه اسلامی باشد، شک در وجوب یا جواز است؛ یعنی بین واجب یا مستحب، واجب یا مباح و واجب یا مکروه؛ در این صورت شبهه حکمیه وجوبیه و محل جریان براءت است. حتی اگر در شمول ادله حرمت نگهداری آلات لغو بر تجهیزات دریافت از ماهواره، شک شود، شبهه موضوعیه است و اصل براءت جاری می‌گردد و چنانچه دو دسته ادله موافق و مخالف جرم انگاری تجهیزات دریافت از ماهواره موجب دوران امر بین محذورین شوند؛ یعنی شک در وجوب یا حرمت نگهداری این تجهیزات باشد و هیچ مرجعی هم در بین نباشد، در این صورت اصل تخییر جاری می‌شود و می‌توان یکی از دو حالت را به میل خود انتخاب نمود.

• ایجاد رویه قضایی برای تعقیب و مجازات کسانی که با تکثیر برنامه‌های خبری کذب شبکه‌های تلویزیونی ماهواره‌ای غیرهمسو با نظام اسلامی و یا نقل قول از آن‌ها، موجب تشویش اذهان عمومی می‌شوند، تحت عنوان نشر اکاذیب توصیه می‌شود؛ همچنین فیلترینگ شبکه‌های تلویزیونی ماهواره‌ای معاند یا غیرهمسو با نظام اسلامی باید بدون ارسال پارازیت باشد، به نحوی که موجب به مخاطره افتادن جان شهروندان نشود؛ چراکه ارسال پارازیت منجر به بیماری‌های جسمی در شهروندان و خرابی اموال الکترونیکی آن‌ها می‌گردد و قطعاً مشمول ادله نفی ضرر است.

فهرست منابع

قرآن کریم

- ۱- آخوند خراسانی، محمدکاظم (۱۴۲۴). کفایه الاصول. قم: موسسه نشر اسلامی.
- ۲- ابن ابی الحدید معتزلی، عبدالحمید بن محمد مدائنی (۱۴۰۴). شرح نهج البلاغه. قم: کتابخانه آیت‌الله مرعشی نجفی.
- ۳- ابن ادریس حلی، محمد بن منصور (۱۴۱۰). السرائر الحاوی لتحریر الفتاوی. قم: موسسه نشر اسلامی.
- ۴- ابن بابویه قمی، محمد بن علی: شیخ صدوق (۱۴۰۳). الخصال. قم: انتشارات جامعه مدرسین.
- ۵- ----- (۱۳۹۱). علل الشرائع. قم: نشر مومنین-اندیشه هادی.
- ۶- ----- (۱۳۸۸). صفات الشیعه. تهران: انتشارات علمی.
- ۷- ----- (۱۳۷۸). عیون اخبار الرضا علیه السلام. تهران: نشر جهان.
- ۸- ----- (۱۳۶۱). معانی الاخبار. قم: موسسه نشر اسلامی.
- ۹- ----- (۱۴۱۳). من لایحضره الفقیه. قم: موسسه نشر اسلامی.
- ۱۰- ابن شعبه حرانی، حسین بن علی (۱۳۶۳). تحف العقول عن آل الرسول علیهم السلام. قم: موسسه نشر اسلامی.
- ۱۱- ابن شهید ثانی، حسن بن زین الدین (۱۴۱۷). معالم الدین و ملاذ المجتهدین. قم: موسسه نشر اسلامی.
- ۱۲- بیهقی، احمد بن حسین (۲۰۰۳). السنن الکبری. بیروت: دار الکتب العلمیه.
- ۱۳- تمیمی آمدی، عبدالواحد بن محمد (۱۳۶۶). غررالحکم و درر الکلم. قم: دفتر تبلیغات اسلامی.
- ۱۴- تمیمی مغربی، نعمان بن محمد: قاضی نعمان (۱۳۸۵). دعائم الاسلام. قاهره: دار المعارف.
- ۱۵- بخاری، محمد بن اسماعیل (۱۹۸۱). صحیح البخاری. بیروت: دار الفکر.
- ۱۶- جوادی آملی، عبدالله (۱۳۷۸). تسنیم: تفسیر قرآن کریم. جلد ۱-۲. قم: نشر اسراء.
- ۱۷- ----- (۱۳۹۲). مفاتیح الحیاه. قم: نشر اسراء.

- ۱۸- حر عاملی، محمد بن حسن (۱۴۰۹). تفصیل وسائل الشیعه الی تحصیل مسائل الشریعه. قم: موسسه آل البيت عليهم السلام.
- ۱۹- راوندی، قطب‌الدین سعید بن عبدالله (۱۴۰۷). الدعوات سلوه الحزین. قم: موسسه امام مهدی ارواحنا فداه.
- ۲۰- سیوطی، جلال‌الدین عبدالرحمان بن ابی بکر (۱۹۸۱). الجامع الصغیر فی احادیث البشیر النذیر. بیروت: دار الفکر.
- ۲۱- شریف رضی، محمد بن حسین بن موسی (۱۴۱۴). نهج البلاغه. قم: دار الهجره.
- ۲۲- شعیری، محمد بن محمد بن حیدر (۱۳۶۳). جامع الاخبار. قم: نشر شریف رضی.
- ۲۳- طبرسی، احمد بن علی بن ابی‌طالب (۱۴۰۳). الاحتجاج علی اهل اللجاج. مشهد: نشر مرتضی.
- ۲۴- طبرسی، حسن بن فضل بن حسن (۱۴۱۲). مکارم الاخلاق. قم: نشر شریف رضی.
- ۲۵- طبرسی، علی بن حسن بن فضل (۱۳۸۵). مشکاه الانوار فی غرر الاخبار. نجف: کتابخانه حیدریه.
- ۲۶- طبرسی، میرزا حسین: محدث نوری (۱۴۰۸). مستدرک الوسائل و مستنبط المسائل. قم: موسسه آل البيت عليهم السلام.
- ۲۷- طوسی، محمد بن حسن: شیخ الطائفه (۱۴۱۴). الأمالی. قم: دار الثقافه.
- ۲۸- ----- (۱۳۶۵). تهذیب الاحکام. تهران: دار الکتب الاسلامیه.
- ۲۹- ----- (۱۴۱۱). الغیبه للحجه. قم: دار المعارف الاسلامیه.
- ۳۰- عاملی، زین‌الدین بن علی: شهید ثانی (۱۴۰۹). منیه المرید فی ادب المفید والمستفید. قم: دفتر تبلیغات اسلامی.
- ۳۱- عراقی، ضیاء‌الدین (۱۹۹۱). منهاج الاصول. جلد ۱، بیروت: دار البلاغه.
- ۳۲- کلینی، محمد بن یعقوب رازی: ثقه الاسلام (۱۳۶۵). الکافی. تهران: دار الکتب الاسلامیه.
- ۳۳- محقق داماد، مصطفی (۱۳۹۰). قواعد فقه بخش مدنی مالکیت مسئولیت. تهران: مرکز نشر علوم اسلامی.
- ۳۴- مجلسی، محمدباقر بن محمدتقی (۱۴۰۴). بحار الانوار الجامعه لدرر اخبار الائمه الاطهار عليهم السلام. بیروت: موسسه الوفاء.
- ۳۵- مفید، محمد بن محمد بن نعمان العکبری (۱۴۱۳). الأمالی. قم: کنگره شیخ مفید.
- ۳۶- موسوی خمینی، روح‌الله (۱۳۷۹). تحریر الوسیله. قم: دار العلم.
- ۳۸- ----- (۱۳۶۷). تهذیب الاصول. جلد ۱. قم: دار الفکر.
- ۳۹- نیشابوری، ابن الفثال محمد بن الحسن (۱۳۷۵). روضه الواعظین و بصیره المتعلمین. قم: نشر شریف رضی.